

**KAZAK EDEBİ DİLİ VE DÖNEMLERE AYIRMA MESELESİ**  
**KAZAKH LITERARY LANGUAGE AND PROBLEMS OF DIVISION**  
**FOR THE PERIOD**

Ercan ÖMİRBAYEV\*

**Özet**

Edebi dilin düzenleyici değeri sadece yazı-çizgi olarak kurulmamış olup ağız sözleri kullanmakla da gelişmiştir. Ağız edebi dili ile temel konuşma dili benzer yapılar olmaları ile birlikte bunların yaptıkları görevler, dilsel yaklaşımlar yönünden birbirleriyle çeşitli ayrımları ve benzerlikleri vardır. Edebi konuşma dili kültürel manevi dünyalar oluşturmanın, iş hareket düzenleme aracı, dilsel yaklaşım ve yöntemlerinin belirlenmesi vb. özellikleri tarafından konuşma diliyle oluşur. Ayrıca edebi dilin konuşma türünde de kendi içinde çeşitli paragraflara bölünürlüğü gözlemlenir.

**Anahtar Kelimeler:** Edebi dil, konuşma dili, sözlü edebiyat, kültür, bağımsızlık.

**Summary**

The regulatory value of the literary language has not been established only as a writing-line, but it has also developed by using oral words. The oral language and basic speech are similar structures, but they have different distinctions and similarities with each other in terms of their tasks, linguistic approaches. Literary spoken language is the creation of cultural-spiritual worlds, work-movement arrangement tool, general common importance, linguistic approach and method selection. It is made up of spoken language by its features. In addition, the literal language has a segmentation in various paragraphs in itself.

**Key words:** Literary language, spoken language, oral literature, culture, independence.

Edebi Kazak dilinin başlangıç zamanlarını sistemleştirmek Kazakların kendine has edebiyatlarının ilk örneklerinin belirlenmesi ile çok bağlantılıdır. Bilgin Rabiga Sızdıkova 15. ve 18.yy'lardaki şairlerin dilini özel dallara ayırıp "onların eserleri günümüz Kazak edebi dilinin ilk örnekleridir" demiştir. Bu yüzden bu devirde kullanılan dili yazılı devre kadarki "ağız edebi dili" olarak tanımlamıştır. Bununla birlikte bazı araştırmacılar yazılı devre kadar kullanılan dili "edebi dil" olarak saymamaktadır. Onlar belli bir dili "edebi dil" olarak kabul etmek için yazı dilinin olmasının şart olduğunu, yani "yazıya geçirilmiş örnekleri yok veya çok az olan yerde dilde yoktur" sözünü söylemektedirler.

---

\*Dr., Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan-Kazakistan.

PhD, Ahmet Yesevi University, Turkistan-Kazakhstan. E-mail: melb\_2001@mail.ru

Araştırmacıların çoğu “edebi dil kavramı tarihi yönüyle değişkendir” demişlerdir. Bu yöndeki birkaç açıklamaya göre bütün dillerin edebi türünün gelişmesi sırasındaki bütün devirlerinin aynı olması şart değildir. Bu nedenle “bazı halkların yazı dönemi olmamış veya gelişmemiştir, bir dönemde yazısı olup, daha sonra herhangi bir sebeple gelişmeyen devirlerinde de edebi dili olması mümkün” görüşleri de söylenilmektedir (Sızdıkova, 1993: 17). Kazak halkının boy-sülale dönemlerinden başlayıp, onun bir millet olarak kurulduğu devirdeki ve milli gelişme dönemindeki dilinin genel tarihini incelemek de, onun edebi türünün gelişim sırasını tanıyıp bilmek 30-40’lı yıllarından başlayıp ele alınmaya başlandığı bilinmektedir. Kazak dili tarihinin özel sorunları belli dönemlerdeki durumu ve yazılı edebiyatın dili geliştirmedeki görevi ile yeri benzer sorunlar ilmi araştırmaların, gerçek analizlerinin esas nesnesi olmaktadır. Kazak dilinin son 2-3 asrındaki istatistik ile dinamiğinin ve dilbilimsel özelliklerini bilmemizde Nıgmet Savranbayev, Ismet Kenesbayev, Sarsen Amanjolov, Kacım Jumaliyev, Ahmedî Iskakov, Tölevbay Kordabayev, Kulmat Ömiraliyev, Mavlen Balakayev, Rabiga Sızdıkova, Seyilbek İsayev, Abjan Kurişcanov, Şora Sarıbayev, Markabay Tomanov, Kudaybergen Jubanov, Ğubaydulla Kaliyev. Babaş Adilkasimov, Svetlana Hasanova’nın çalışmaları önemli katkılar sağlamaktadır.

Bilgin Rabiga Sızdıkova’ya göre, edebi dilin düzenleyici değeri sadece yazı-çizgi olarak kurulmamış olup ağız sözleri kullanmakla da gelişmiştir. Ağız edebi dili ile temel konuşma dili benzer yapılar olmaları ile birlikte bunların yaptıkları görevler, dilsel yaklaşımlar yönünden birbirleriyle çeşitli ayrımları ve benzerlikleri vardır. Edebi konuşma dili kültürel-manevi dünyalar oluşturmanın, iş-hareket düzenleme aracı, dilsel yaklaşım ve yöntemlerinin belirlenmesi vb. özellikleri tarafından konuşma diliyle oluşur. Ayrıca edebi dilin konuşma türünde de kendi içinde çeşitli paragraflara bölünürlüğü gözlemlenir. 15. ve 18.yy’lardaki edebi konuşma dilinin “sanat edebiyat şekli” gibi benzer maddeleri olmuştur. Çünkü edebi dilin her döneme ait özelliği olmuştur. Örneğin, milli ve gayri milli dönemde edebi dil insanların tarihi sosyal toplum görevinin esas bölümlerindeki iletişim gerekliliğini dengeler. Kazak edebi dilinin oluşum tarihine Kazak halkının millet olup kendi devletini kurma döneminden, 15. ve 17. asırlardaki Kazak milletinin kültürel-manevi hayatında yeni oluşmaya başlayan milli konuşma dili ile Kazak halkını oluşturan boy-sülalelerin geçmişten gelen konuşma dili gelişmiş ve toplumsal eğilim açısından edebi ve yazı dili hizmet etmiştir (İsayev, 1996: 108). Edebi konuşma dilinin örnekleri yazılı dile bakıldığında, çok daha geniş bir durumdadır.

15. yüzyıla kadarki dönemde konuşma dili şiir esasında, şiirlerin birçok örnekleri ise şarkılar yoluyla tekrarlanarak yeni yaratıcı türevde yapılmıştır. Bu şiirler Nogay, Kazak, Karakalpak, Başkurt ve Tatar gibi halkların ortak mirasıdır ve bu halkların daha sonraları oluşan şiirlerine tesir etmiştir.

Bu iki örneğin farklı oluşması, yayılması ve korunması hakkında olmuştur. Kazak milleti kullanan yazı dili birçok araştırmalarda “Eski Kazak Dili” olarak belirtilmektedir. Bilgin Rabiga Sızdıkova kendi kitabında “orta çağdaki Türki edebi dillerinin Kazak halkını kuran boy-sülalelere de geçerli olduğunu, sonraki asırlarda ulus adıyla “Çağatay Dili” olarak söylenen Orta Asya Türk Dilinin Kazak halkı da kendi gereksinimi olduğunu” dilci-alimlerin çoğunluğu genel olarak söylemişlerdir. Genel olarak “Çağatay Dili” terimiyle ilgili dilbiliminde kesin geçerli bir görüş yoktur ve “Çağatay Dili” teriminin tarihi Özbek dilinin eş anlamlısı düzeyinde dile getirildiğini dikkate alırsak, 15. ve 17. asırlardaki eserlerin dili Çağatayca yazılmıştır demek doğru olmaz. Çünkü eserlerde Türk halklarına (Kazak, Uygur, Azeri, Tatar, Özbek vb.) tamamen anlamlı olması maksadıyla kullanılan Orta Asya Türk Edebi Dili’ne ait yazımsal işaretler, morfolojik kalıpların korunmasıyla birlikte Kazak Dili’nin sistematik şekilde kullanılmış olmasını yok saymak olmaz. Bu yazılı kayıtlar ile ferman türleri, tarihi eserlerin birer örnekleri olup bulunan şecere yazıya, İslam dinine hizmet etti” denilmektedir. Bu dil zamanında Kazak toprağında “kitabi dili” denilip, o dilde şiir söyleyen şairler “kitabi şairler” olarak anılması, Kazak kültürüne hizmet eden “kitap dili sadece Çağatay Dili değil, o dilin ve Tatar Edebi Dili ile Kazak Dillerinin karıştırılıp kullanılan karışık bir dünya oldu” denilen görüşler de olmuştur (Sızdıkova, 1993: 16).

Tarihi (Eski) Kazak Dili, ortaçağda (15-16 yy.) kullanılan Kazak halkının dilidir. Bu zamanda bazı Kıpçak boyları ile Türk kabileleri Altın Ordu Devleti’nden bölünerek “Kazak” ismini alıp kendi başına bir etnik grup olmuşlardır. 15. asırdan itibaren bu yeni oluşan etnik gruplar ile komşuları arasında da dönemin yazılı eserlerinde de “Kazak” olarak gösterilmektedir. Kazak milletinin oluşum tarihi uzun zamandan beri araştırmacıların çekişmeli tartışmaları arasında devam etmektedir. O halkın ortaya çıktığı soyu hakkında birçok efsaneler vardır. Kaynaklara bakıldığında, bu terimin eski zamanlarda sosyal anlamda (kendi memleketinden ayrılıp, maceralar peşinde koşmaya mecbur insan – V.V.Bartold) kullanılmıştır. “Tarih-i Raşidi” ile diğer kaynaklarda “Kazak” adı Canibek ile Kerey de başlayıp Yedisu’ya göçen topluluğu belirtmek için ilk zamanlarda “Özbek-Kazak” sonra ise sadece “Kazak” olarak ortaya

çıkılmıştır. Kazak Hanlığı ilk zamanlarında batı Yedisu yeri, Şu ile Talas vadilerine yerleşti. O merkezi ve Güney Kazakistan'dan göçen Kazak boyları gibi yerel bölge sakinlerini de bir araya getirdi. Moğolistan yöneticisi Esenbuğa'nın burada toplanan Kazakları durdurmaya gücü yetmedi. Abilhayır'ın, Timur Hanedanı'nın bölgesel isteklerine, Kalmukların istilasını ile Moğolistan sınırlarının güvenliğini onların yardımı ile korumayı ümit edip Kazak komutanlarıyla ittifak kurdu. 1462 yılında Esenbuğa öldükten sonra Moğolistan yönetiminde idare boşluğu meydana geldi. Bu zamanda Yedisu bölgesinde Kazak halkının canlanıp, güçlenmesi tamamlanmıştı. Muhammed Haydar Dulati Kazak Hanlığı'nın kurulma zamanını Hicri 870 yılı(1465-1466) olarak göstermektedir.

Tarihi (Eski) Kazak Dili'nin gelişmesinde üç dönem vardır: A) Ortaya çıkması (14-17.yy.); B) Gelişme ve büyüme dönemi (17-19. yy.); C) Yeni dönem, dilin daha da geliştiği dönem (19.yy.). Tarihi Kazak Dili başlangıç zamanını ortaçağın orta döneminden (9-13.yy.) almaktadır. O devirdeki halklar "Türk/Türük, Türki" gibi genel isimlerle belirtilip o devirde yazılanlara "Eski Türk yazılı anıtları" denmektedir. Tabi ki , günümüz Kazak Dili kendisinin tarihi şekli hakkında söylenen bu tarihi derin incelersek, eski Türk devletleriyle de tarihi aynı çıkar. Onun bazı özellikleri ve kökleri Altay Dilleri ile (onlar vasıtasıyla Ural Dilleriyle de) karışmaktadır, bu nedenle biz öz dilimizin ortaya çıkması ve doğal olarak değişmesini evrimsel yollarla antik devirden (Prototürk devrinden M.Ö 3.yy – M.S 4.yy) başlayarak araştırmamız gerekmektedir. Zamanı gelmişken "Eski Kazak Dili", hatta "Tarihi Kazak Dili" desek de olur, ama tarihi Türk dillerinin zamanında, tabi ki , "Kazak" (Kazak Dili) denilen söz tam olarak günümüzdeki anlamda kullanılmamıştır. Ama tarihi Türk dillerinin zamanında (11-17.yy.) "Kazak" ismi yazılı olarak eserlerde vardır, ancak onun manası günümüzdeki gibi değildir, yani etnik bir söz olmayıp normal bir sözdür. Bununla birlikte, Kazak Dili'nin tarihi dil olduğunu terse çıkarmanın olamayacağı açıktır. Onun eskilik özellikleri Eski Türk yazılı nüshalarının diliyle açıkça gözlemlenmektedir. Kazak halkının millet olup meydana gelmesinde büyük katkı sağlayan boylar ve kavimlerin, uluslar ve halkların zamanında kullandıkları dilleri, günümüz Kazak Dili'nin meydana gelmesi ve gelişmesinin kaynağıdır. Onlar 5-15.yy'da yaşayan Bulgar, Kıpçak, Oğuz ve Karluk gibi belli başlı boy birliklerinin içinde yaşayıp onların dilinde konuşan (Nısanbayev, 1998: 113) belli bir fonetik kurallar d-z-y (adak-azak-ayak), n-n-y (kon-kon-koy) z ile f seslerinin y ve u olup değişmesi veya düşmesi vb. bu zamanda meydana gelen (d, z, n, n, ğ, g seslerini kullanan dillerde tarihi veya eski olarak sayılmaktadır. Bu bakış

açısıyla Kazak Dili'nde adaktav-ayaktav, suğar-suvar, jaz-jay gibi sözler kaşımıza çıkmaktadır. Profesör Sarsen Amanjolov'un fikrine göre, ortaçağ Türklerinin, onun içinde Konırat, Kıpçak, Alşın, Dulat, Arğın, Kerey, Nayman, Jalayır vb. boylar ve kavimlerin, merkezi birliklerinin temel konuşma dili ve ek olarak yazı dili de olmuştur. O konuşma diline ek olarak varlığını sürdürmüştür. O dillerde yazılan (veya söylenen) nüshalar ve anıtlar da az değildir: "Edige", "Er Sayın" şiirleri (Alşınlar dilinde), "Er Kökşe", "Kabanbay Batır" (Kereyler dilinde), "Muhabbetname", "Alpamis" (Konıratlar dilinde), "Orhun-Yenisey anıtları" (Dulatlar dilinde), "Kodeks Komanikus" (Kıpçaklar dilinde), "Nehcül Faradis" (Kerderiler dilinde) yazılmıştır. Tabi ki, "Eski Kıpçak dilinin anıtları" kendilerine aittir. Günümüz Kazak Dili'nin meydana gelmesi dönemine kadar (15. asra kadar) onun kendine özgü işaretlerinin geneli belirginleşip kendi doğal özelliklerini belirleyerek diğer Türk dillerinden ayırt edici sistemini bölüp almıştır. Onlar asırlar boyu bir dile bağlanıp karşılıklı kaynaşmışlardır. Örneğin Kazak Dili'nin **j** sesini söyleme özelliği ortaçağın orta döneminde ortaya çıkmıştır. Bundan önceki zamanlarda bu sesin herhangi bir kullanımı yoktur. Bilgin Rabiga Sızdıkova: "15-17.yy. Kazak halkının kültürel hayatında yeni yeni kurulmaya başlayan milli konuşma dili ile Kazak halkını oluşturan boy ve kavimlerin geçmişten gelen şiir dilinin esasında konuşma dili olarak gelişen edebi dil kullanıldı" demektedir. Halk dilinin olanaklarına bakarak meydana getirilen kayıtlar ile ilmi yazılar yazılan (bilimsel üslup); mektup-haber kağıtları yazılan özel dil (mektubi şekil) vb. de toplumsal-sosyal, siyasi-idari, kültürel-ekonomik bölümlerde etkinlik gösteren yazı dili her türlü şekillere göre uygulanması süreci görünmeye başladı. O genel Türkili, Orta Asya yazı diliyle ("Türki" denilip söylenen dil) alakalı oldu, ona birinci yönüyle, Orta Asya halkları dillerinin karşılıklı yakınlığı ile halkların karışıp gitmesi sebep olursa, ikinci yönüyle, o zamandaki dilsel materyallerin daha sonra çoğunlukla yabancı ülkelerde (Kazan, Ombı, Orınbor, S.Petersburg, İstanbul, Tomsk, Troytsk, Ufa vb.) basılması tesir etmiş olabilir. O dönemde Kazak ve Nogay dillerine ortak türevler bütün milli dillerin kaderine kendi izlerinden ayrıldı demekle, onlar "nispeten Kazaklaştı".Günümüz Kazak Dili'ne baktığımızda, o devirdeki dilin az çok kendine özgü özellikleri oldu (Nısanbayev,1998:114).

Kültürel değerler ile manevi zenginlikleri o devirde oluşturulan secerelerin bir kısmı Arap harfli eserlerdir. 15-17. yy.Arap harfli eserler zamanının talepleri ve gerekliliği sonucu ortaya çıkmış olup topluma birçok faydaları olmuştur. 20. asrın başında Arap harflerini kullanmak veya değiştirmek, milli alfabenin orijinal seslere uyumlu olması gibi çok önemli

sorunlar aydınların dikkatinden kaçmadı. Milli yazıyı geliştirmek, onu ilişkilerin yapıcı aletine dönüştürmek Kazak dil biliminde günümüzün önemli meselelerinden birisidir. Arap Dili'nin ses sistemi Kazak Dili'nin ses sistemine benzemiyor demek doğru olur. Ancak bazı sesler Kazak Dili'ndeki seslerle uygunluk gösterse de belli bir kısmı dilimizde kesinlikle yoktur. Bununla alakalı bazı seslerin Arap dili için özel bir anlamı olmasıyla birlikte, Kazak Dili için böyle bir önemi olmadığı açıktır.

Türk halklarında 15-16. asırlardan başlayıp 19.yüzyılın ikinci yarısına kadar kullanılan, bilginlerin orta dönem Türk Edebi Dili (N.Savranbayev), kitabi dil (Ğ.Musabayev, M.Balakayev), Tarihi Kazak Edebi Dili (B.Adilkasımov), kitabi İslami Tatarca jargon (S.Malov), Özbek Dili (A.Borovkov) dilsel gelenek (S.İsayev), Eski Kazak Yazı Dili (N.Veliuli) gibi isimlerle anılan edebi dil, Kazak bölgesinde evrak kayıtlarında kullanılması yoluyla kurulmuştur. B.Abilkasımov'un bu yazılı geleneği "tarihi edebi yazı dili" olarak kullanması dil hakkında bu kavramın ortaya çıkmasına tesir etmiştir.

#### **Kazak Dilini Dönemlere Ayrılması Meselesi**

Kazak boy ve kavimlerinin bağımsız devlet kurdukları zaman, yani 15-16.asırlarda yazının gerekliliği ortaya çıktı. Bu gereklilik öncelikle Kazakların han ve sultanlarının diğer ülkelerle ilişki kurma sahasında ortaya çıktı. Ondan sonra özel bireylerin veya hanedanların gelecek kuşaklara atalarını tanıtan şecereler kurma geleneği oluşmuştur. Bununla birlikte, babanın kendinden sonrakilere akıl-nasihah sözleri yazma türünde gelenekler de olmuştur. O dönemdeki şecereler kuruluşu, yazma şekli ve genişliği açısından birçok türe sahip olmuştur. Ataların isimlerini kronolojik düzenle yazan planlar gibi kısa türleri de tarihi eser türünde olan geniş türler de oluşturulmuş olsa gerek. Önceki grupların kendi zamanlarında yazılan orijinal eserler korunamamıştır. Ama tarihi yıllıklar şeklinde yazılan eserlerin çok az (Nısanbayev,1998:194) olduğunu yukarıda söylemiştik.

Kazak edebi dilinin gelişimini dönemlere ayırma meselesi yönündeki görüşler sistemi resmi değildir. Çünkü bu dilin başlangıcı ile gelişme yönü farklı farklı adlandırıldığı için onu bölümlere ayırmak mümkün de değildir. Kazak dilinin başlangıç zamanı hakkında fikirler şöyledir:

1) Kazak dilinin tarihi çok öncelerden, eski Türk devrinden, Hunlar devleti zamanından başlar. (Ğ.Musabayev 2. asırdan, A.Marğulan, B.Kenjebayev 5.asırdan vb.).

2) Kazak dilinin tarihi 17.asırdan başlar ( K.Jumaliyev, M.Balakayev vb.)

3) 19. asrın ikinci yarısından başlar (K.Jubanov, N.Savranbayev, S.Amanjolov, I.Kenesbayev). Bu fikri savunanlar 19. asrın ikinci yarısına kadar da Kazak dilini tanıtan örnekler olmuştur, demektedirler.

4) Kazak dili Ekim devriminden sonra başlamıştır (T.Kordabayev).

5) Kazakların orijinal dili konuşma dili şeklinde gelişmiş olup Kazakların millet olup kurulduğu dönemden, 15-16. asırlardan başlar ancak eski yazı dili 15-17. asırlardan, yeni milli yazı dili 19. asrın ikinci yarısından başlar (R.Sızdıkova, A.Kurışjanov, B.Adilkasımov, K.Ömiraliyev, A.Iskakov, vb.)(Sızdıkova, 1993: 17).

Günümüz Kazak dilinin tarihi Kıpçak diliyle doğrudan doğruya bağlantılı olduğunu dile getiren Profesör Abjan Kurışjanov: sözün yeri gelmişken söyleyelim, M.Barmankulov: Kazakların halk olarak oluşmasına Kıpçak dili tesir etmiştir, der. Bu mesele hakkında ilk makaleyi yazıp kesin görüşler bildiren akademisyen N.T.Savranbayev idi. Bu yazarın araştırmalarının en önemli yeri şöyledir: “Kazak dili eski Kıpçakçanın devamıdır. Hatta 10.yy’a kadar Kazaklar Kıpçak dilini kullanmışlardır. O dili konuşanlara “Kazakh” adı verilmiştir”. N.M.Karamzin “Kazakya” denilen bölgenin adı 10. asırdan itibaren kullanılmaya başlamıştır” demektedir. Çünkü o söz Bizans imparatoru 7. Konstantin zamanındaki (905-959) eserlerinde yazılı olarak bulunmaktaymış. N.Savranbayev’in “10. yy.” demesi böyle bir doküman için dayanağı olması gerektir (Abilkasımov, 2001: 22). Çünkü Bizans İmparatorunun 10. asırdan sonrasını yazması mümkün olamaz. Böyle başlangıç zamanlarına benzer, Kazak dilinin gelişim dönemleriyle ilgili her türlü görüşler savunulmaktadır.

1968 yılı yayınlanan “Kazak Edebi Dilinin Tarihi” (M.Balakayev, R.Sızdıkova, E.Janpeyisov) isimli eserde edebi dil tarihi araştırmacı M.Balakayev’in görüşü kabul edildiğinden, Kazak edebi dilinin gelişim yönünü şu dönemlere ayırmıştır:

- 1) 18-19. asırdaki edebi dil
- 2) 19. asrın birinci yarısındaki edebi dil
- 3) 19.asrın ikinci yarısındaki edebi dil
- 4) 20. asır başındaki edebi dil
- 5) 1920-1930 yıllarındaki edebi dil
- 6) 1940 yılından sonraki edebi dil.

Profesör Rabıga Sızdıkova: “Kazak edebi dilinin gelişim dönemlerini belirlemekte sunulan bu tabloların çokluğuna dikkat etmeliyiz”, demiştir,“Edebiyatçılar ile dil uzmanları da genel olarak birbirinden ayrı iki kategoriye: genel Kazak dili ve Kazakların edebi dili olarak ayırıp, bu iki kategoriye ayırmamaktadır. Bu iki kategori devirlere ayrılmaya geldiğinde

iki türlü olması gereklidir. Genel Kazak dilinin tarihi geçmişten başlar ve bu dilde konuşan halkı kuran boy ve kavimlerin tarihiyle, etnik bütünlük olarak millet olma eğilimiyle, onun köklü halk olmasıyla ilişkilendirilir. Bu bakış açısından, genel Kazak dilinin devirleri bizim yılları saymamızdan birkaç asır önceki zamandan başlayıp bizim yıl saymamızın 14-15. asırlarına kadar olan dönemi, bu dönemde gelecek Kazak halkını kuran boy ve sülalelerin dili; ikinci dönem, 15. asırdan 19. asrın ikinci yarısına kadarki dönem, bu dönemde boy ve kavimler etnik olarak millet olarak meydana geldi, bu zamanda Kazak halkı millet oldu desek de olur. Edebi dil halksal veya milli medeniyetin bir türüdür, o her halkın kendini oluşturduğu dönemdeki sosyal-ekonomik, siyasi-idari ömrüyle doğrudan bağlantılıdır. Bununla birlikte edebi dil kendisinin gelişme kuralıyla da genişlemektedir. Dil kullanıldığı bölgenin medeni-sosyal özellikleriyle, yani ilmin, sanatın, edebiyatın, toplumsal görüşün vb. gelişme derecesiyle birbirine sıkı sıkıya bağlıdır. Bunun gibi edebi dil kullanıldığı halkın etnografik merkezine de bağlıdır, özellikle talim terbiye verip, bilim dağıtan eğitim merkezleriyle doğrudan ilişki içinde olmaktadır (Sızdıkova 1993: 20), diyerek bitirmektedir.

Edebi dil her zaman değişmektedir. O faaliyet gösterme yönünde birçok değişik yollardan geçer. Böylelikle edebi dilin gelişim dönemlerini tarihi açıdan alıp incelemek gereklidir. Uzun yıllar boyu o yavaşça değişmekte, kademeli olarak oluşup, dış değişimlerden iç değişimlere uğramaktadır. Böyle iç (dilsel, yapısal) değişimlere bağlı edebi dilin değişmesi, kurulma veya gelişme dönemlerini birçok dönemlere ayırarak inceleyebiliriz. Kazak edebi dilinin gelişim tarihini belli başlı iki döneme ayırmak uygundur:

1) Kazak halkının milli döneme kadarki dili;

2) Kazak halkının millet olarak kurulduğu döneme ait dil.

İlk devri şartlı olarak iki döneme ayırmak mümkündür:

a) Kazak Hanlığının kurulması ve merkezleşmesi devri, 15-18. asrın birinci yarısını içine alır;

b) 18. asrın 2. yarısından 19. asrın 2. yarısına kadar olan dönem, yani bu dönemde Kazak bölgesinde hanlık ortadan kaldırılmıştır.

İlk devir Kazak halkının özgür hanlık kurup kendi memleketini kurmaya başlaması 15. asırdan başlayıp, 19. asrın 2. yarısına kadarki zamanı içine alır. Bu Kazakların konuşma ve yazı dillerinin oluşması ve gelişmesi sürecinin ilk aşamasıdır. Bu dönemde sözlü gelişen edebi gelenek Kazak halkı ve Kazak Hanlığının temelini pekiştiren büyük bir güç oldu.



İkinci devir 19. asrın ikinci yarısından başlar. Bu, Kazakların milli ve yeni yazı dilinin oluşması dönemi. Bu dönemde oluşan Kazak milli yazı dili değişmeden bugünkü Kazak edebi diline kadar ulaşmıştır.

Akademisyen Rabiga Sızdıkova, Kazak dilinin gelişmesinin dönemlere ayrılmasıyla ilgili görüşleri bu meselenin hala çözülemeyen yönlerinin olduğunu söylüyor. Büyük meselenin biri, “Kazakların sözlü edebi dilini neden 15. asırdan başlatıyoruz” sorusudur. Bu dönem, Kazak Hanlığını oluşturan boy-kabilelerin bağımsız halk olarak toplanmaya başladığı, yani “Kazak” etnik kimliğinin tarih sahnesinde yerini aldığı zamandı.

Bağımsız Kazak Hanlığı'nın kurulduğu 15-16. asırlarda esas yerli Kazak edebiyatı sözlü şiir türünde oluşmaktaydı. Bununla birlikte, Kazakça'nın orijinal edebi dili de şiir türüyle oluştu. İtiraz yok ki, bu zamana kadarki Kazak dilini konuşan boy-kavimler sayısız asırlar boyu devam eden ve gelişen sözlü edebi geleneği olmuştur.

İkinci mesele, “Kazak kavmi halk olarak meydana geldiği sürede edebiyatının ve dilinin birden ortaya çıkması gerçekliğe uyar mı?” sorusudur. Tabii ki, belli başlı boy-kavimlerin halk olarak birleşmesi ile o halkın manevi-kültürel dünyasının, onun içinde edebiyatı ve dilinin oluşması her zaman aynı süreçte oluşması mümkün olmayabilir. Ama halk olarak kurulma sürecine kadarki edebi söz mirası ve geleneği o halkın edebiyatının çok önemli sayılıp bağımsızlık almasına katkısı muhtemeldir. Belki, Kazak halkını oluşturan Nogay ve Kazak boy ve kavimler birliğinin 15. asra kadarki söz söyleme sanatının gelişmesi Kazak halkının sözlü şiirlerinin birden Kazak şiiri olarak görünmesine sebep olmuştur (Sızdıkova 1993: 24).

#### **KAYNAKLAR**

SIZDIKOVA, Rabiga, (1993). *Kazak Edebi Dilinin Tarihi* (Қазақ әдеби тілінің тарихы). Almatı, –319 s.

İSAYEV, Seyilbek, (1996). *Kazak Edebi Dilinin Tarihi* (Қазақ әдеби тілінің тарихы). –Almatı, –302 s.

ANSİKLOPEDİ (Redaktör Abdimalik Nısanbayev). *Kazak Dili* (Қазақ тілі). (1998). Almatı, –823 s.

ABİLKASIMOV, Babaş, (2001). *Abilgazi Han'ın “Türk Şeceresi ve Onun Dili”* (Әбілғазы ханның Түркі Шежіресі және оның тілі). Almatı, –243 s.

**Түйіндеме**

Қазақ әдеби тілінің бастау алған кезеңдерін жүйелеу қазақтың төл әдебиетінің алғашқы нұсқаларын айқындаумен тығыз байланысты. Ғалым Р. Сыздықова XV-XVIII ғасырлардағы ақын-жыраулардың тілін арнайы талдай келе, «...олардың шығармаларын қазіргі қазақ әдеби тілінің алғашқы үлгілері», – деп таниды. Сөйтіп, бұл кезеңде қолданылған тілді жазба дәуірге дейінгі ауыз әдеби тілі деп атайды. Алайда кейбір зерттеушілер жазба дәуірге дейін қолданылған тілді әдеби тіл деп есептемейді. Олар белгілі бір тілді «әдеби тіл» деп тану үшін жазудың болуы шарт екенін, яғни «хатқа түскен нұсқалары жоқ немесе өте аз болған жерде әдеби тіл де жоқ» дегенді кесіп айтады. Зерттеушілердің көпшілігі «әдеби тіл» ұғымы тарихи жағынан құбылмалы деп таниды. Ол жөніндегі бір ғана таным-анықтама барлық тілдердің әдеби түрінің даму барысындағы күллі дәуіріне бірдей сай келуі шарт емес. Сондықтан «кейбір халықтардың жазу дәстүрі тумаған немесе дамымаған, я болмаса бір кезеңдерде жазуы болып, кейін әр түрлі себептерден дамымай қалған дәуірлерінде де әдеби тілі болуы мүмкін» деген пікірлер де айтылып жүр.

**Кілт сөздер:** әдеби тіл, ауызекі сөйлеу тілі, ауыз әдебиеті, мәдениет, егемендік.

**(Ömirbaev E. Қазақ әдеби тілі және дәуірлерге бөлу мәселесі)**

**Резюме**

Систематизация начальных этапов формирования казахского литературного языка напрямую связана с определением первых вариантов только-только формирующейся казахской литературы. Ученый Р.Сыздықова специально проанализировав язык акынов и поэтов XV-XVIII вв., заметила: «...их произведения являются первыми примерами современного казахского литературного языка». Таким образом, язык, используемый в этот период, называется устным литературным языком, используемым в дописьменную эпоху. Однако некоторые исследователи не считают язык, используемый в дописьменную эпоху, литературным. Они утверждают, чтобы язык стал «литературным», необходимо наличие письменности, то есть они говорят, что «если отсутствуют либо очень мало написанных примеров, то здесь литературный язык отсутствует». Большая часть исследователей с исторической точки зрения называют понятие «литературный язык» переменчивым. Однако такое определение не может относиться ко всем языкам в процессе их развития с древности до наших дней. Поэтому «у некоторых народов письменная традиция не возникла либо не развивалась или же в определенные периоды она была, но в последующие эпохи по разным причинам ее развитие остановилось, тем не менее сам литературный язык существовал».

**Ключевые слова:** литературный язык, устная речь, устная литература, культура, суверинитет.

**(Ömirbaev E. Вопросы казахского литературного языка и его деления на периоды)**